

הקדמת מלאכה קודם שעת הפיקוח נפש

ועד טוב
גבעת שמואל
תמוז תשע"ז

'ועד טוב' הינה חבורת לומדים שנפגשת יחדיו פעם בחודש ללבן סוגיא למדנית לאחר שעמלו עליה כל אחד בלימודו שלו ובמיפגש המשותף מתלבנים הדברים במלחמתה של תורה.

בדיון אודות הקדמת מלאכה עבור פיקוח נפש, ראשי המדברים הם הנצי"ב זצ"ל שביסס את דבריו מלימוד מפסוק על פי פירושו. ומאידך החפץ חיים זצ"ל שדן בדבר מסביר וכמעט שלא ביסס את דבריו בדברי הגמ' והפוסקים. ומשמע שנקטו שאין אפשרות להביא ראיה מוכחת לדיון זה מסוגיות הגמ', אף שמדובר לא בשאלה שנתחדשה בעקבות פיתוח מכשירים חדשים וכדו' אלא שאלה שיש לדון בה מפאת עצמה בכל דור ודור.

בשם חבורת הלומדים
רפאל שטרן

חבורת לומדי סוגיא זו:

הרב אבינדב אבוקרט
הרב יהושע גב
הרב יהודה יונגסטר
הרב חנניה כהן
הרב אלון מנור
הרב יצחק קראוס

תוכן העניינים:

- 4 -מלאכה. מתי יעשה מלאכה.
- מלאכה בבין השמשות, בשבת בשעה האחרונה, בשבת בשעה מוקדמת /
- 5 -הלכה. ביאור הלכה.
- מלאכה בבין השמשות, בשבת בשעה האחרונה, בשבת בשעה מוקדמת /
- 9 -מחנה ישראל.
- הקדמת מלאכה ליום טוב הסמוך לשבת/ שיטת הנצי"ב - 12 -
- המחנה ישראל, הביאור הלכה והנצי"ב- בשיטה אחת או במחלוקת- 14 -
- מחלוקת האגרות משה והנצי"ב - 15 -
- להקדים עשיית האיסור בשבת עצמה - 16 -
- עשיית מלאכה בשבת - כאשר יש אפשרות לעשותה בחול - 19 -

אינו יודע מתי שבת – מתי יעשה מלאכה

א. אדם שאיבד את חשבון ימות השבוע, דינו הוא כמבואר בשו"ע או"ח סימן שד"מ סעיף א':

ההולך במדבר ואינו יודע מתי הוא שבת, מונה שבעה ימים מיום שנתן אל לבו שכחתו ומקדש השביעי בקידוש והבדלה. ואם יש לו ממה להתפרנס, אסור לו לעשות מלאכה כלל עד שיכלה מה שיש לו ואז יעשה מלאכה בכל יום, אפילו ביום שמקדש בו, כדי פרנסתו מצומצמת. ומותר לילך בו בכל יום, אפי' ביום שמקדש בו.

הספק מחייב שלא לעשות מלאכה בכל אחד מימות השבוע (מדין קבוע – משנ"ב ס"ק ו' ועיין ערוה"ש סעיף א') ואע"פ כן מותר לו לילך בכל יום אפילו כמה פרסאות כדי לצאת מהמדבר (משנ"ב ס"ק ח' שאם ישאר במדבר לעולם יחלל שבת וימות בארץ גזרה ויל"ע האם דוקא איסור תחומין התירו לו - עיין ערוה"ש שם),

והביאור הלכה במקום תמה על עיקר הדין:

לכאורה למה לא הרשוהו שירוים ביום אחד או בשני ימים הרבה יותר מכדי פרנסתו כדי שיוכל לשבות אח"כ ד' וה' ימים ממלאכה שעיי"ז קרוב שיקיים מצות שבת כדין תורה משא"כ עתה שהוא עושה בכל יום ויום בודאי יתחלל שבת במלאכה דאורייתא ?

י"ל דעתה כשהוא עושה כדי פרנסתו אין זה מקרי חילול שבת, דנוגע לו בכל יום לפקו"נ. וע"כ זה עדיף יותר משיעשה יום או יומים יותר מפרנסתו ויחלל שבת בספק ברצונו.

כלומר, חילול שבת מכח פיקוח נפש אינו חילול שבת אבל לעשות יותר

ממה שהוא צריך כדי למנוע חילול שבת ביום אחר, עשיה זו אינה נצרכת
לפקו"נ העכשוי ולכן אסורה שנחשב שעושה 'מרצון'.

ויל"ע מדוע היחידה של 'יום' היא הקובעת, ומדוע שלא נאמר לו שבבוקר
יכין לסעודת הבוקר בלבד ולא לסעודה נוספת באותו יום (כגון שיקטוף
עתה ירות רק לארוחת בוקר ולאחר מכן לארוחת הצהרים) והרי עתה
בבוקר הוא עושה ברצונו עבור שעה מאוחרת יותר באותו יום ? ושמא
אכן עליו לנהוג כך, רק המציאות היא שמכינים הכל בבת אחת – ועיין
לקמן אות י'.

מלאכה בבין השמשות, בשבת בשעה האחרונה, בשבת בשעה מוקדמת /
ביאור הלכה

ב. במקרה בו ידוע לו שאחד הימים הינו ודאי יום שאינו שבת ברור שמותר
לו לעשות מלאכה באותו יום (שו"ע שם סעיף ב') לעשות וכתב המשנ"ב
שם ס"ק י"א :

וכתבו האחרונים דאם יכול לעשות מלאכה באותו יום שיספיק לו
להתפרנס מזה כל השבוע – אסור לעשות מלאכה כל השבוע.

ומכח זאת הסיק בשער הציון ס"ק ט' :

ומזה נוכל ללמוד בזמננו דאם נתנה הממשלה הרוממה מלאכה
לאיש הצבא שתהיה עשויה מתוקנת ליום השבת בצהרים, מחוייב
להכין המלאכה מקודם כדי שלא יצטרך לחלל השבת, דהרי
הממשלה לא צותה שיעשה דוקא ביום השבת.

ובביאור הלכה (בסעיף א') כתב על פי דבריו לעיל (אות א') ועל פי דבריו
בשער הציון :

ונוכל ללמוד מזה לענין איש הצבא שהוצרך לו מטעם הממשלה הרוממה לעשות איזו מלאכה דאורייתא ויוכל לעשות זה בעש"ק ובודאי מחוייב לעשות כן כדי שלא יצטרך למחר לחלל שבת וכמו שביררנו בשער הציון.

אך שלא היה לו פנאי בכל היום עד ביה"ש, שמוטב לו לעשות המלאכה למחר אף שאז הוא יום שבת בודאי, שאז הוא מוכרח לזה ואין עליו איסור, משא"כ עתה הוא מחלל שבת ברצונו בספק (=ספק שבת כי מדובר בבין השמשות).

ויש לדחות דבענינו (=מי שאינו יודע מתי שבת) הוא שני ימים משא"כ הכא דהוא יום אחד, מה נ"מ בין תחלת המעלי"ע של שבת לאמצע המעלי"ע, מוטב יותר שיקדים דאפשר שינצל עי"ז מחילול שבת וצ"ע.

המלכות הרוממה צייתה שהמלאכה תהיה מוכנה עד שבת בצהרים (כמבואר בשער הציון) אבל אין מניעה לעשות את המלאכה קודם לכן. ולפיכך הנכון הוא שיעשה המלאכה ביום ששי, אבל אם לא היה לו פנאי עומדות בפניו כמה אפשרויות:

- לעשות בבין השמשות – שהוא ספק יום ספק לילה (ואף שבין השמשות אסור במלאכה מן התורה וחייב אשם תלוי אם עשה בו מלאכה [עיין א"ת בערכו ליד ציון הערה 82] מ"מ הרי הוא ספק ולא ודאי שבת).
- לעשות בליל שבת לאחר שקדש היום (הביאור הלכה אינו מציין לאפשרות זו).
- לעשות סמוך לשעת הצהרים.

מעיקרא נוקט הביאור הלכה, שיעשה המלאכה סמוך לצהרים ולא בבין

השמשות ובודאי לא בשעה מוקדמת יותר בשבת וטעמו הוא שעשיה מוקדמת נחשבת עשיה מרצון לעומת עשיה סמוך לשעת הצהרים נחשבת מלאכה לצורך פיקוח נפש ומותרת.

ולבסוף מסיק הביאור הלכה שכיון שמדובר באותו איסור, חילול שבת באותו יום עצמו, 'מוטב' לעשות המלאכה בבין השמשות שהוא ספק ולא סמוך לשעת הצהרים, אולם לא ביאר האם בשבת עצמה מותר לו לעשות בשעה מוקדמת, שהרי כתב 'מוטב' ביחס לבין השמשות אבל ביחס לזמן מוקדם בשבת לא גילה דעתו.

ג. לכאורה מסקנת המשנ"ב (לעשות בבין השמשות) הינה מסקנה פשוטה שעדיף לעשות מלאכה בזמן הספק ולא בשעת הודאי. ויש לעיין במה נסתפק מעיקרא.

הביאור הלכה מגדיר את עשיית המלאכה המוקדמת כ'רצון' ואילו את עשיית המלאכה סמוך לשעה בה מחייבת המלכות כ'הכרח'. ויש לעיין מה עם החילוק והרי גם בשעה מוקדמת הוא עושה מעשה זה מפאת אימת המלכות ?

אילו הביאור הלכה היה נוקט שאין להקדים ולעשות המלאכה משיקולי נוחות של החייל, היה מקום לומר שדבר זה נחשב 'רצון', אולם גם זה אינו מוכרח שהרי עצם המלאכה הינה הכרח גמור.

נראה שיש לדון האם 'מחוסר זמן' בפיקוח נפש נחשב כאילו הפיקוח נפש כבר בפנינו עתה (עיי' דף על הדף שבת סט: בכמה וכמה מחלוקת בין הפוסקים שתלויות בשאלה זו). כלומר אם ידוע שאם לא יעשה מלאכה או לא יאכל וכדו' יסתכן בעוד זמן, האם נחשב כבר עתה במצב של פיקוח נפש במציאות בה הפיקוח נפש הינו 'חיצוני' (גזירת המלכות, ויתכן

שבפקוח נפש 'פנימי' כגון מחלה הדין יהיה שונה – ועיין לקמן אות ח').

נראה להציע שמעיקרא הביאור הלכה סבר שכל עוד לא הגיע בפועל זמן ה'פיקוח נפש' (זמן הפיקוח הנפש – הזמן האחרון שנותר לעשות המלאכה ולא להגיע לידי סכנה) אינו נחשב במצב של סכנה ולפיכך אם יעשה המלאכה קודם לשעת הצהרים הן בשבת עצמה והן בספק שבת (בין השמשות) אינו בשלב של פיקוח נפש ולכן הדבר אסור.

ובמסקנת דבריו התיר הביאור הלכה לעשות המלאכה בבין השמשות ואף מוטב לעשות כך, אולם לא התיר בשבת עצמה לעשות בשעה מוקדמת יותר.

יתכן לפרש שהביאור הלכה אינו חוזר בו מהקביעה שעשיה בשעה מוקדמת נחשבת 'רצון' (שאילו היה חוזר בו מקביעה זו היה מתיר גם בשעה מוקדמת בשבת עצמה ולא רק בין השמשות) אבל עשיה בבית השמשות שהוא זמן של ספק אפילו אם היה נחשבת 'רצון' עדיפה על עשיה באונס בשבת עצמה, וצ"ע מה טעם הדבר שהרי מסתבר שיש להעדיף 'אונס' על פני ספק איסור תורה.

ויותר נראה שהביאור הלכה חוזר בו מהקביעה שעשיה מוקדמת בשעה מוקדמת נחשבת 'רצון' ועתה הוא סובר שהיא נחשבת אונס ומותר לעשות את המלאכה גם בשעה מוקדמת יותר בשבת עצמה אבל מוטב לעשותה בין השמשות כיון שזה הוא זמן מסופק אמנם ההיתר לעשות בשב עצמה בשעה מוקדמת יותר אינו מפורש בדבריו של הביאור הלכה (ועיין אות י').

(ברור הדבר שהגדרת פיקוח נפש על שם העתיד אין בכוחה להתיר הכל. שהרי ברור שכל אדם שלא ישתה כמה ימים יסתכן ואע"פ כן כל אדם

מישראל חייב לצום בתעניו. ומסתבר שהדבר תלוי באופן החיים בו נמצא האדם, במצב מתמיד של מחסור במזון יש מקום לומר שהוא נמצא במצב מתמשך של 'סכנה' ולעומת זאת במצב רגיל אי אפשר להסתמך על כך)

מלאכה בבין השמשות, בשבת בשעה האחרונה, בשבת בשעה מוקדמת / מחנה ישראל

ה. החפץ חיים עצמו נזקק לשאלה הנ"ל גם בספרו מחנה ישראל חלק א' פרק ל"ג אות ז' ושם כתב:

יהיה כל אדם נזהר עכ"פ להכין צרכי שבת איזה שעות מבעוד יום... ובפרט איש הצבא שעתותיו אינם בידו ופעמים בא מעבודתו סמוך לשקיעה או אחר השקיעה בודאי מצוה וחוב גמור שיזדרז עצמו בבוקר או עכ"פ בצהרים לעשות כל עניניו כי באמת יש לאיש הצבא ישראל הרבה יותר מה לעשות בעש"ק מסתם איש ישראל כי כל המלאכות ששאר אנשי הצבא האינם יהודים עושין בשבת בבוקר קודם העבודה כגון צחצוח הכל"ז (הכלי זיין?) והמנעלים וכל כה"ג הוא צריך להקדים את עצמו לעשותן בע"ש כדי שלא יצטרך לחלל עליהן את השבת ברצונו על כן צריך ליתן עיניו ולבו ע"ז בעת שבא מן העבודה בצהרים בעש"ק.

ואם עבר איש הצבא ולא התקין אי"ע קודם בין השמשות בבכ
המלאכות שצריך לעשות למחר ובניתים נעשה בין השמשות
לכאורה יראה דאסור שוב לעשותן, דאף שבבין השמשות הוא רק
ספק איסור מלאכה ולמחר בבקר יהיה מלאכה ודאית. אעפ"כ הלא
עתה עושה ברצונו דאין אדם מכריחו לזה משא"כ כשיעשה למחר
יהיה חילול שבת באונס. ומי יודע מה ילד יום פן לא יצטרך למחר
לחלל את השבת וצ"ע.¹

¹ וסיים שם במחנה ישראל מחנה ישראל מהדורת וילנא תרמ"א (נרפסה בחיור), ורשא תרנ"ב,
מישקולץ ת"ש: "ומ"מ משקיעה עד חצי שעה, זו נראה דאין להחמיר באיש הצבא כדי דלא לית
חומרא זו לידי קולא למחר שיצטרך לחלל שבת, כן נראה לי". כלומר איש הצבא יסמוך על שיטת
ר"ת שהיא שיטת השו"ע באר"ח סימן רס"א סעיף ב' (ועי"ש במשנ"ב ס"ק כ') שבין השמשות אינו
מתחיל משעה בו כניסת החמה אלא לאחר מכן (ואכמ"ל בחשבונות הזמנים).
אמנם בס"ק כ"ג כתב המשנ"ב שהרבה מהראשונים שהגרו"א הסכים עימם נקטו כשיטה שבין
השמשות הינו מייד בשעה בה השמש מתכסה: "ולפי זה יש לזהר מאד שלא לעשות מלאכה אחר
שהחמה נכסה". ומכאן שביחס לאיש הצבא סובר המחנה ישראל שעדיף שיסמוך על שיטת ר"ת
ויעשה מלאכה בזמן שאינו נחשב בין השמשות לשיטת ר"ת (אף שלשיטת ראשונים רבים הינו כבר
זמן בין השמשות).

וכך כתב גם במחנה ישראל הנ"ל בפרק ל"ג אות ג' כחילוק כללי שכל איש ישראל אסור במלאכה
מיד לאחר השקיעה (שהשמש כוסתה) אבל בשעת הדחק באיש הצבא – יעשה מלאכה באותה חצי
שעה, ע"ש).

ובמחנה ישראל מהד' ירושלים תשל"ד (מהד' צילום של מהד' מנחם מנדל זקס זצ"ל חתן הח"ח
משנת תש"ג שהו"ל באר"ב) שיצא בעריכה מחודשת של הספר, ההלכה שבפנינו הובאה בחלק
הכנה לשבת פרק ה' סעיף ו' ושם נכתב: "ומ"מ נראה דאין להחמיר באיש הצבא כדי דלא לית
חומרא זו לידי קולא למחר שיצטרך לחלל שבת, כן נראה לי". כלומר השמיט את המילים:
"משקיעה עד חצי שעה זו" – ומשנה את כל משמעות הענין. שעל פי שאר המהדורות אין לאיש
הצבא לעשות מלאכה בבין השמשות אבל עד חצי שעה אחר השקיעה – יכול לסמוך על כך שאין
זה בין השמשות לפי שיטת ר"ת ועדיף שיעשה אז מלאכה ולא בשב עצמו. ואילו לפי מהדורת
ירושלים (אר"ב) נראה שהתיר לגמרי בבין השמשות, וצ"ע. ובמיוחד שקודם לכן בסעיף ד' הביא
את האמור לעיל בשם המחנה ישראל בחילוקו הכללי בין איש הצבא לשאר אדם מישראל (כנ"ל)
והוסיף על כך בהערה: "ארכו של בין השמשות בארץ ישראל הוא בדרך כלל פחות מחצי שעה לכן
לא יתאחר אפילו בשעת הדחק". ובהקדמת מהדורת ארץ ישראל (אר"ב) כתב המו"ל הרב זקס
שבעריכה המחודשת תהיה תועלת לאחינו אשר בצבא בארץ ישראל" (לעומת הח"ח שכתב ספר זה
לרוסיה ופולין).

ובספר משנת פיקוח נפש בהערה בתחילת סימן ל"ה העיר שיש הרבה שינויים בין המהדורה שהוציא
הח"ח לבין זו שהוציא חתנו (מהד' י-ם הנ"ל שיצא לאור ע"י חתנו הרב מנחם מנדל זקס זצ"ל)
ונימק זאת: "שיהא יותר שימושי לאנשי הצבא". ועל השינוי שבפנינו העיר ד.ב. במוסף שבת קודש
של יתד נאמן פש' ואתחנן תש"ע ולא תירץ.

ובברכת אליהו על ביאור הגר"א לסימן תנ"ט ס"ק ה' סוף הערה 6 ציין לחילוק זה וכתב: "ובהוצאת
תורה ודעת הנ"ל בהתחלת הספר העירו 'בא"י הזמן בין שקיעת החמה עד צאת הכוכבים קצר ממה
שבאירופה ולכן אין להקל במלאכה אחר השקיעה' ופלא שבמהדורה האמריקאית של הספר מחנה
ישראל חלק דינים פרק ה' אות ו' השמיטו המילים של הח"ח 'משקיעה עד חצי שעה זו'... כאילו
הח"ח הקיל גם אחרי חצי שעה לאחר שקיעה (ובמהדורת ירושלים הנ"ל, ההערה לגבי הזמן הקצר

מסקנת המחנה ישראל שונה ממסקנתו בביאור הלכה הנ"ל (אות ג') והיא כשיטתו בהו"א שבביאור הלכה אולם נימוקו שונה. המחנה ישראל נוקט שני טעמים לאיחור המלאכה לשעה האחרונה ולא לעשותה בבין השמשות:

- עשייה מוקדמת נחשבת רצון ולא אונס (וכך גם בביאור הלכה לעיל בתחילת דבריו)
- ספק שמא לבסוף לא יאלץ לעשות המלאכה 'מי יודע מה ילד יום' (כגון, המפקד יחזור בו, גוי יעשה במקומו).

המחנה ישראל לא ביאר האם האם ההסתמכות על הספק היא רק במקרה אכן קיים ספק (שאירוע מקרים בהם לבסוף הוטלה חובת עשיית המלאכה) או גם אם באופן בו מעולם לא אירע שבוטלה חובת המלאכה, יש לצרף ספק זה שסו"ס המלכות יכולה לחזור בה, וצ"ע.

ו. על פי המחנה ישראל, המקרה בו איש הצבא נאלץ לעשות מלאכה בשבת הינו ב"עבר איש הצבא ולא התקין את עצמו קודם בין השמשות" ואילו המקרה עליו מדובר בביאור הלכה הנ"ל (אות ב') הוא: "שלא היה לו פנאי בכל היום עד בין השמשות". ויש לעיין האם החילוק בין המקרים הוא הסיבה למסקנות השונות בין הביאור הלכה לבין המחנה ישראל או שהשוני במקרים אין בו משמעות להלכה (ועיין בדין הדביק תנור בתנור בגמ' בשבת ג: ובשו"ע רנ"ד סעיף ו') ?

היה מקום להציע שבנידון של המחנה ישראל ש"עבר" ולא התקין עצמו,

של בין השמשות בארץ ישראל לא הודפסה בתחילת הספר אלא בסעיף ד' הנ"ל). וצ"ע ואולי ההשמטה של המילים הללו היא ט"ס ואין בה כוונת מכוון, וצ"ע.

אין להתיר לו לעשות מלאכה בבין השמשות כיון שנחשב עושה מלאכה זו ב'רצון'. אולם במקרה בו לא היה לו פנאי, יש מקום לומר שהתירו לו לעשות מלאכה בבין השמשות כי לא פשע. אולם יש לדחות אפשרות זו שהרי איסור מלאכה בבין השמשות הינו מן התורה (שאף שמדובר בספק, בבין השמשות נוקטים הפוסקים שספיקו להחמיר מדאורייתא אף למ"ד ספיקא דאורייתא לחומרא מדברי חכמים – עיין א"ת ערך בין השמשות לי ציון הערה 94) ואין כח ביד חכמים לאסור או להתיר זמן זה. ולפיכך נראה לומר שאף שהמקרים במחנה ישראל ובביאור הלכה הינם שונים – אין ביניהם נפקות להלכה (וחילוק ההכרעה למעשה בין המחנה ישראל לבין הביאור הלכה, נובע מכך שהח"ח חזר בו – והמחנה ישראל במהדורתו הראשונה [תרמ"א] הודפס קודם לחלק זה של המשנ"ב שהודפס לראשונה בתרנ"א, וצ"ע).

הקדמת מלאכה ליום טוב הסמוך לשבת/ שיטת הנצי"ב

ז. במגיפה שהיתה לאחר מחלוקת קרח, אהרן מציל את עם ישראל באמצעות הקטורת על פי ציוויו של משה. כמפורש בתורה, במדבר פרק י"ז פס' י"א-י"ב :

וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל אֶהֱרֹן קַח אֶת הַמִּחְתָּה וְתֵן עָלֶיהָ אֵשׁ מִעַל הַמִּזְבֵּחַ וְשִׁים קִטְרֹת וְהוֹלִיךְ מִהֲרָה אֶל הָעֵדָה וְכַפֵּר עֲלֵיהֶם כִּי יָצָא הַקֶּצֶף מִלִּפְנֵי ה' הַחֹל הַנֶּגֶף: וַיִּקַּח אֶהֱרֹן כֶּאֱשֶׁר דִּבֶּר מֹשֶׁה וַיֵּרָץ אֶל תוֹךְ הַקֹּהֶל וְהִנֵּה הַחֹל הַנֶּגֶף בָּעָם וַיִּתֵּן אֶת הַקִּטְרֹת וַיִּכָּפֶר עַל הָעָם.

ההעמק דבר (פס' י"ב) מדייק מלשון הכתוב שאהרן שינה מהציווי של משה. הציווי של משה היה להקטיר את הקטרת בפנים ולהוציא את המחתה החוצה כשהקטרת עליה שזה הוא איסור שאין בו עונש כרת. אולם אהרן לא נתן את הקטרת במשכן (כפי שצווה על ידי משה) אלא המתין עד שיצא אל העם ושם עשה את האיסור של הקטרת קטורת בחוץ

שהוא איסור חמור (יותר מאשר הוצאת קטורת שנעשתה בפנים) שיש בו עונש כרת. ובטעם הדבר כתב ההעמק דבר (פס' י"ב):

אהרן שינה מדבר משה, ולא נתן הקטרת עד שבא אל העם... צוה שיהיה הקטרה בפנים ולא יהיה אלא איסור קטרת זרה, ואיסור הוצאה לחוץ שאין כל זה באזהרת כרת כמש"כ, אבל כל זה כשהוא ברור שכבר החל הנגף, מה שאין כן אם אין ידוע בברור, טוב לעשות איסור חמור כשיגיע לידי פקוח נפש מלעשות איסור קל בשעה שיכול להיות שאין כאן פקוח נפש, משום הכי כאשר נסתפק אהרן אם כבר החל הנגף, שהרי לא דבר בשם ה', ואולי ברחמי שמים נשמע תפלתם לגמרי, על כן לא הקטיר בפנים אלא בבואו למקום הקהל וראה והנה החל הנגף בעם כמו ששמע, אז ויתן את הקטרת על האש.

ובהרחב דבר (שם) מסיק הנצי"ב מסקנה הלכה למעשה מדיוקו בפסוקים (והביאו בקיצור בשש"כ מהד' תש"ס בפרק ל"ב ס"ק ק"ה ונראה שסמך עליו למעשה וכן נקט הגרש"ז אוירבך זצ"ל שהו"ד בנשמת אברהם מהדור"ב לסימן כ"ח עמ' תט"ז):

מזה יש ללמוד ביום טוב שחל בערב שבת, ובשבת יהיה ענין סכנת נפשות, ונצרך לעשות מלאכה ביום טוב או בשבת משום פקוח נפש, אם ברור שתהיה הסכנה בשבת, יותר טוב להקדים המלאכה ביום טוב דקיל משבת. ואם אין הדבר ברור, יותר טוב להשהות, וכשתבא הסכנה אז יחללו שבת קודש מפני פקוח נפש.

יום טוב קל משבת בכך שהעונש על העושה מלאכה ביו"ט הינו מלקות (רמב"ם פרק א' מיו"ט הל' ב') ואילו העושה מלאכה בשבת דינו סקילה (פ"א משבת ה"ב ועי"ש). ולפיכך נוקט הנצי"ב שבמקרה בו ודאי יש צורך לעשות מלאכה עבור חולה שתהיה לו סכנה בשבת, יעדיף לעשות את המלאכה ביום טוב שאיסורו קל ולא בשבת שאיסורה חמור.

המחנה ישראל, הביאור הלכה והנצי"ב – בשיטה אחת או במחלוקת

ח. בפשטות הנצי"ב חולק על החפץ חיים. שהרי הן בשיטתו הראשונה בביאור הלכה (אות ג') והן במסקנתו במחנה ישראל (אות ה') שנקט שעשיית מלאכה מוקדמת נחשבת עשייה ברצון ורק עשייה ברגע האחרון נחשבת אונס (ובמחנה ישראל הוסיף גם את הספק שמא לבסוף לא יאלץ לעשות מלאכה ויל"ע מה היא דרגת הספק, ועיין לעיל באות ה').

אמנם על פי דברינו לעיל באות ג' שמסקנת הביאור הלכה שמוטב שיקדים ויעשה בבין השמשות, יש בה חזרה מדבריו שעשייה מוקדמת מוקדמת נחשבת רצון, יש מקום לומר שאין מחלוקת בין הביאור הלכה לבין הנצי"ב. שהביאור הלכה הסיק שמוטב לעשות בבין השמשות כיון שאין איסור מלאכה בו כאיסור מלאכה בשבת ממז' וא"כ הוא הדין שיעשה מלאכה ביום טוב ולא בשבת כדי למעט באיסור, וצ"ע.

יש מקום להציע שיש חילוק יסודי בין הנידון של החפץ חיים לבין הנידון של הנצי"ב. במקרה של הח"ח הפיקוח נפש הינו 'חיצוני' והיינו מחמת ציווי המלכות לעומת זאת בנידון של הנצי"ב הפיקוח נפש הינו בגופו של אדם ומדובר בתהליך של מחלה שכבר החל שיש לעוצרו ושמא במקרה זה אף הח"ח (במחנה ישראל ובשיטתו הראשונה בביאור הלכה) יודה שיש להקדים (וכן כתב חילוק זה בנשמת אברהם, מהדורה בתרא חלק ה' בהשלמות לסימן שכ"ח עמ' נ"ד, ע"ש ובחשוך חמד לשבועות דף כב. ובשו"ת מגדנות אליהו ח"ג סימן ס"ו ועיין בהערה למחנה ישראל הנ"ל בשם בנו שהזכיר חלוקה בין יום אחד לשני ימים), ועיין לקמן באות י' לגבי הקדמה באותו יום עצמו.

יתכן גם לחלק באופן דומה ולומר שיש חילוק בין דין "פיקוח נפש" לבין

דין "אונס". הנידון של חולה הינו דין של "פיקוח נפש" ולעומתו הנידון של החפץ חיים הינו דין של "אונס" (עיין הלכות יסודי התורה פרק ה') ובאונס אין לנו אלא שעתו ולא קודם לכן משא"כ פיקוח נפש שעליו נאמר שהמקדים ה"ז משובח (רמב"ם פ"ב משבת ה"ז ואכמ"ל וש לעיין האם הוא הינו היתר בפ"ע או רק מכח הנימוק של חלל עליו שבת אחת כדי ששמרו שבתות הרבה, עיין אוה"ח הק' שמות ל"א ט"ז ועליו במנ"ח ל"ב ד"ה "והנה" ובביאור הלכה לסימן שכ"ט סעיף ד'), אמנם יש לעיין האם לחילוק זה יש בהכרח משמעות לגבי השאלה שבפנינו.

מחלוקת האגרות משה והנצי"ב

ט. האגרות משה באו"ח ח"ג סימן ס"ט חולק על דברי הנצי"ב:

ובדבר חדוש של הגאון הנצי"ב... ודאי הוא מילתא דתמיהא... דכיון דהיום ליכא סכנה ומחר אם תהיה סכנה יוכלו להצילו אז מהסכנה ע"י מלאכה אין טעם להתיר לחלל יום טוב אף שהוא קיל משבת מאחר דעדיין ליכא ענין הפק"נ לדחות שום איסור... כשהסכנה תהיה בשבת באופן שברור שגם בשבת יוכלו להצילו באיסור מלאכה אין לעשות ביום טוב אף שהוא קל כיון שעדיין ליכא סכנה ולא ניתן יום טוב לידחות ממנה אף שהוא איסור קל משבת. והיא קושיא אף אם נימא דאין לנו לחוש שמא יבריא ולשמא יסתלק הסכנה מאחר שלפי דברי הרופאים יהיה בו סכנה מחר ולפי דרך הטבע בהמצב שנמצא תהיה סכנה אחרת בענינים אחרים, דהא מ"מ עדיין ליכא הסכנה ולא ניתנה לידחות לאו דיו"ט אלא שבת יותן לידחות, ולחלל יום טוב בשביל שלא יחולל שבת בהיתר לא מצינו שנדחה.

יתכן שיסוד המחלוקת בין האגרות משה לבין הנצי"ב נובע ממחלוקתם ממתי מוגדר מצב סכנה/פיקוח נפש. האג"מ מגדיר שפיקוח נפש עתידי אינו נחשב פיקוח נפש כבר עתה אפילו אם ודאי יבוא ולכן אוסר לעשות

פעולה ביום טוב עבור שבת (ולשיטתו גם בשעה מוקדמת בשבת אסור, אבל מטעם אחר – עיין לקמן אות יב) ואילו הנצי"ב סובר שכיון שהתהלך ברור, הרי גם ביו"ט נחשב הדבר כמציאות של פיקוח נפש ולכן עדיף לחלל יו"ט מאשר שבת (אולם לא התבאר מה הנימוק של כל שיטה).

להקדים עשיית האיסור בשבת עצמה

י. במקרה בו חייב לעשות האיסור בשבת עצמה, האם יכול להקדימו ולעשותו אף שיש זמן לעשותו מאוחר יותר (ולקמן לא נחלק בין אונס חיצוני לאונס באדם עצמו – עיין אות ח'). ובודאי שלסברת הח"ח שקודם הזמן נחשב 'רצון' אי אפשר להקדים (אות ב') ולעיל הערנו שממסקנת הח"ח בביאור הלכה משמע שחזר בו ומותר להקדים המלאכה בשבת עצמה (אות ג'). ומצאנו פוסקים שדנו בשאלה זו במפורש:

יא. שו"ת רמ"ץ (הרב מאיר צבי וויטמאיר) ח"א סימן כ"א (הו"ד בקצרה בכף החיים סימן שכ"ח ס"ק ס"ג):

חולה שיש בו סכנה וצריך לבשל לו בשבת אם הרופא אומר שאין צריך להאכילו מיד כ"א אחר ה' שעות אחרי שישתה מרקחת הרפואה, אם צריך להמתין עד זמן מה קודם זמן אכילתו ואז יבשל ויכין לו המשקה או התבשיל להשעה שהגביל לו הרופא או מותר לבשל גם עתה שיהיה מוכן לשעה הצריכה...

ולענין שאילתנו כיון דשבת דחוייה אצל הוא אצל חולה, א"כ אין היתר לבשל כי אם בזמן שצריך לו החולה דמשום פיקוח נפש נדחה שבת אבל לא מקודם לכן. אך כשיש לחוש שמא יהיה אח"כ איזה עיכוב להכין התבשיל אז מותר מספיקא דפיקוח נפש הדוחה ג"כ שבת...

יש לעיין האם כוונתו היא שבשעה מוקדמת לא נחשב בגדר של 'פיקוח נפש' למרות שודאי יגיע לידי כך או שלמרות שהוא במצב של פקוח נפש כיון שיש עוד זמן אין להקדים ולבשל. ונראה שהוא נוקט שהוא נחשב במצב של פקוח נפש ואע"פ כן אין להתיר לו רק ברגע האחרון כיון שנוקט ששבת דחיה אצל חולה שיש בו פקוח נפש ואין להתיר כי אם בזמן בו יש חיוב לדחות לא קודם לכן.

יב. אף האג"מ או"ח ח"ג סימן ס"ט נוקט למעשה כשיטתו של הרמ"ץ (אולם מנימוק אחר) ותוכ"ד דבריו נראה שחולק על יסוד דבריו של הרמ"ץ בדין דחיה:

ובדבר מש"כ כתר"ה אם מחשש הסכנה תהיה בשבת זו לאחר שני שלישי היום ויהיה האפשריות גם אז להצילו בחלול מלאכה בשבת אם מותר לעשות מלאכה זו גם בתחלת היום כשיש לו איזה צורך. בזה תליא דאם יש לנו לסמוך לפי הטבע ואומדן הרופאים אף עתה שעדיין ליכא הסכנה יהיה מותר מאחר ששבת זו ניתנה לידחות....

כלומר העובדה ששבת דחיה אצל פקו"נ אינה מחייבת מניעת עשיית המלאכה בשעה מוקדמת אף שאינה מוגדרת שעת פיקוח נפש, כיון ששבת זו ניתנה לידחות אין חילוק בין שעה זו לשעה מוקדמת יותר (ודלא כרמ"ץ). אולם יש לאסור להקדים המלאכה בשבת עצמה מסיבה אחרת:

אבל יש סברא גדולה לומר כדברי כתר"ה שיש לנו לחוש לשמא יבריא ויסתלק הסכנה אף שהוא כדרך הטבע והאומדנא אלא בדרך נס ממש, וכתר"ה לא כתב טעם בזה, משום דרק כשכבר איכא חשש סכנה חייבה תורה לרפא ע"י רופאים ולעשות כל התחבולות אף בחלול שבת ועבירת כל איסורין ולא לסמוך על נסים, אבל כל זמן שאין הסכנה עדיין ליכא חיוב זה, ורשאין לסמוך גם על נסים שמא לא תהיה הסכנה כלל, אף שהוא שלא כפי דרך הטבע ואמירת הרופאים, וממילא אסור לחלל שבת בתחלת היום שעדיין ליכא הסכנה...

כלומר, תהליך שיביא לידי פיקוח נפש עדיין לא מוגדר פיקוח נפש ולכן אין להתיר חילול שבת קודם לזמן ההכרחי. והטעם הוא שכל עוד אין סכנה אין חיוב לרפא ע"י רופאים אלא רשאי לסמוך על הנס וכיון שרשאי לסמוך על הנס שיביא ליי כך שלא יהיה צריך לחלל שבת, אין זה זמן של פיקוח נפש וממילא אינו רשאי לחלל שבת (ועוד בשיטתו הסתמכות על הנס, עיין אג"מ אור"ח ח"ב סי' קי"ב, יו"ד ח"ד סי' נ"א ד"ה "ויש", וצ"ע).

יג. בניגוד לאג"מ והרמ"ן שאוסרים להקדים בשבת עצמה (כל אחד לשיטתו) ולשיטת הביאור הלכה במסקנתו שמשמע שמותר אבל אין חובה (לעיל אות ג'), הרש"ש ביומא בדף פד : כתב :

ואם נצרך לעשות לו הרפואה היום דוקא אבל אינו מוכרח לעשות תיכף רק דנוכל לאחרה עוד איזו שעות בכזה אמרין הזריז ה"ז משובח. (וני"ל דהא דתניא לקמן ואין אומרין נמתין לו שמא יבריא ר"ל דאפי' נוכל להמתין בטח עוד איזו שעות ואז נוכל להבחין אם נצרך לחלל עליו אה"ש או לא. אפי"ה לא ימתינו אלא מחללין עליו מיד הואיל דעתה הוא ספק ניתן עליו שבת להחלו)

הרש"ש אינו מגדיר מתי מתחיל זמן הפיקוח נפש. וכיון שברור שהיום יש צורך לחלל שבת הרי אין לחלק בשעות והזריז הרי זה משובח (וכדברי

הרמב"ם פ"ב משבת ה"ז שהמקדים בפקדון ה"ז משובח ואם כבר הגיע השעה האחרונה אין משמעות להקדמה אלא מסתבר שהכוונה היא עוד קודם לכן) וברור שאינו מקבל את סברת האג"מ לגבי לסמוך על הנס.

עשיית מלאכה בשבת – כאשר יש אפשרות לעשותה בחול

יד. בפשטות, בכל מקרה בו קיימת אפשרות לעשות מלאכה עבור חולה ביום חול ולא בשבת יש לעשותה בחול. אמנם במשנה ביומא דף פג. למדנו:

ועוד אמר רבי מתיא בן חרש, החושש בגרונו מטילין לו סם בתוך פיו בשבת מפני שהוא ספק נפשות וכל ספק נפשות דוחה את השבת

בגמ' ביומא בדף פד: ביאר רב יהודה את סיוס דבריו רבי מתיא בן חרש:

אמר רב יהודה אמר רב, לא ספק שבת זו בלבד אמרו אלא אפילו ספק שבת אחרת (רש"י: לא שיהא ספק הנפשות לשבת זו, אלא אפילו אין הספק לשבת זו, דפשיטא לן דהיום לא ימות, אלא ספק שאם לא יעשו לו היום - שמא ימות לשבת הבאה).

היכי דמי כגון דאמדוה לתמניא יומי (רש"י: רופאים לעשות לו הרפואה שמנה ימים) ויומא קמא שבתא מהו דתימא ליעכב עד לאורתא כי היכי דלא ניחול עליה תרי שבתא קא משמע לן.

יש לעיין מה היא המציאות עליה דן רבי יהודה, אם מדובר בספק נפשות לשבת הבאה אם לא יעשו עבורו מלאכה בשבת זו, מה החידוש בדבר והרי ספק פיקוח נפש הוא, ואם אין הכרח לעשות המלאכה בשבת זו ואפשר לדחותה ליום ראשון, מדוע לחלל שתי שבתות כאשר אפשר לחלל שבת אחת בלבד ?

וחידש שם הרש"ש:

ואם נצרך לעשות לו הרפואה ב' פעמים פעם א' היום דוקא והב' נוכל להמתין עד לאורתא מ"מ מותר לעשות לו גם פעם הב' בשבת הואיל דכבר ניתן עליו לחלל את השבת מה לי חילול אחד מה לי ב' פעמים... ועתה חדש לנו רב דאף בשתי שבתות אמרינן סברא זו דכיון דנתנה שבת לדחות מה לי שבת א' או שתיים.

אמנם אף לרש"ש, אם יש אפשרות שלא לחלל שבת כלל, כגון שאפשרי לעשות עבורו מלאכה רק בימות החול, אף אם הוא עתה במצב של פיקוח נפש, לא שמענו היתר לכך (וכך דייק מדבריו בהערות רבינו הגר"ש אלישיב שם ועי"ש לגבי יום כיפורים), רק במקרה בו יש צורך לחלל שבת בהכרח, הותר לשיטת הרש"ש לחלל פעמים באותה שבת (אף שהפעם השניה אין הכרח לעשותה בשבת) או אפילו לחלל בשבת אחרת. ונראה שטעמו הוא שכיון ש'שבת' זו ושבת אחרת היא אותו איסור אין לחלק בין שבת זו לשבת אחרת (ויל"ע מה יאמר לגבי חילול שבת ולאחר מכן יו"ט כאפשרי שהפעם השניה לא תהיה ביו"ט כי אם בחול, וצ"ע).

ועיקר שיטת הרש"ש שפיקוח נפש שמחייב חילול שבת, אין איסור שבת חל עליו יותר וממילא יכול לעשות פעולה נוספת בשבת זו או בשבת אחרת שכיון שהוצרך לחלל שבת פעם אחת, הינה חידוש גדול שיש לעמוד על טעמו, וצ"ע.

ולשיטתו יש מקום לומר שניתן להקדים מלאכה בשבת עצמה קודם שעת ההכרח ובודאי גם בבין השמשות דלא גרע משבת אחרת או פעולה נוספת באותה שבת אא"כ נאמר שהתחלת מעשה פיקוח נפש צריך להיות בשעת הפיקוח נפש ולא קודם לכן, אולם הרש"ש עצמו סובר שיש להקדים בשבת עצמה מדין "זריזין מקדימין" (כנ"ל אות יג).

אמנם דברי הרש"ש אינם על פי שיטת רש"י שהרי רש"י התיר לחלל שתי שבתות רק מכח ספק הנפשות שכרוך בכך.

טו. בשו"ת דברי יציב ליקוטים והשמטות סימן ס"א הקשה ג"כ על רש"י
(שאם מדובר בספק נפשות מה החידוש) וביאר :

והנראה לפרש דמיירי כגון שהרופא אומר בשבת בבוקר דצריך לעשות הרפואה למשך שמנה ימים רצופים ד' פעמים במעת לעת, ואם לא יעשה כלל יסתכן, ומ"מ אפשר להתחיל במוצאי שבת ולהמשיך עד אחרי השבת הבאה, ובזה אמרינן כיון דצריך כבר לחלל שבת אחרת שפיר דמי להתחיל בשבת זו לעשות הרפואה היום שני פעמים ושני פעמים בשבת הבאה, כיון דסוף סוף הוא בספק סכנה אם לא יעשו לו הרפואה, וגם דיש לחוש שבשבת הבאה לא יוכל לעשות מאיזה סיבה, ודו"ק היטב כי בזה יתיישבו כל הקושיות ברש"ש שם. ואפשר גם לדחוק ולהעמיס כן בלשון רש"י ודו"ק.

אף לשיטתו ההיתר בשבת הראשונה הוא רק מכח זאת שהכרחי יהיה לחלל את השבת השניה אבל אם אין הכרח כלל לחלל שום שבת אין היתר לחלל שבת אם אפשרי ללא חילול שבת כלל ובפשוטם של דברים אין זו כוונת רש"י אף שכתב לדחוק זאת בלשונו.

טז. ובעצם הענין, יש לעיין האם לחדש ולומר שכיון שהחולה במצב של פיקוח נפש נתיר לחלל עבורו שבת היום אף שניתן לעשות עבורו מלאכה במוצאי שבת (וממילא ודאי שיהיה מותר להקדים בשבת עצמה לעשות מלאכה שצריך לעשות קודם ובודאי להקדים לבין השמשות) ?

מדברי רב יהודה בשם רב (אות יד) שהזכיר דוקא שתי שבתות ומדברי (רש"י) הרש"ש והדברי יציב, מוכח שלולי הצורך של פיקוח נפש לחלל שבת אחת, אין הו"א להתיר לחלל שבת אם יש אפשרות לעשות הכל בימות החול. כלומר מצב 'פיקוח נפש' אינו מהווה היתר לחילול שבת אם אין הכרח בדבר (ועין אות ב').